

ДВА УТОЧНЕННЯ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

7 березня 2014 року виповнюється 90 років докторові філологічних наук, професору кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, заслуженому діячеві науки і техніки України, учаснику Великої Вітчизняної війни Сергієві Івановичу Дорошенкові. Сергій Іванович є автором близько 200 праць, у тому числі монографії «Складні безсполучникові конструкції української мови», навчальних посібників «Вступ до мовознавства» (у співавторстві), «Граматична стилістика української мови», «Основи культури і техніки усного мовлення», «Основи лінгвістичних досліджень», «Загальне мовознавство», «Методика викладання української мови» (у співавторстві). Редколегія журналу щиро вітає С.І. Дорошенка з ювілеєм і пропонує увазі читачів нову розвідку вченого.

У статті йдеться про неправомірність віднесення до речень однорідного (однотипного) складу безсполучникових складних структур протиставного значення як невідповідних засадам однорідності, рівноправності у формуванні цілого; про заміну термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу» термінами «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами», що відповідають критерію пріоритетності семантичних відношень предикативних частин у структурно-семантичному принципі класифікації безсполучникових складних речень.

Ключові слова: безсполучникові складні речення, речення однорідного (однотипного) складу, речення неоднорідного (неоднотипного) складу, речення з однофункціональними предикативними частинами, речення з різнофункціональними предикативними частинами.

В останні півстоліття безсполучникові складні речення виокремилися в помітний напрям семантико-синтаксичних досліджень, спричинених прагненням з'ясувати сутність цього граматичного явища. Поштовхом до цього стала висловлена в 50-і рр. ХХ ст. М. С. Поспеловим думка про безсполучникові складні речення як особливий структурно-семантичний тип складних речень, що не спирається на систему складних речень¹. До неї поставилися по-різному: від схвалення до заперечення.

Не прийняті своєрідності цих складних конструкцій автори «Русской грамматики», які через «відсутність сполучникового зв'язку між частинами»² відмовили їм у реченності, потрактувавши їх як текстові утворення і назвавши безсполучниковими поєднаннями речень³. Не визнали їх реченнями також автори монографії «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання». У їхній

¹ Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // *Вопр. синтаксиса совр. рус. яз.* — М., 1950. — С. 338–354.

² Русская грамматика : В 2 т. / Синтаксис. — М., 1980. — Т. 2. — С. 634.

³ Там же.

інтерпретації складні безсполучникові структури — це міжрівневі комунікати і деривати, перші з яких — ті, що не мають граматичних моделей і парадигм, другі — ті, що більшою чи меншою мірою співвідносні зі складними сполучниковими реченнями⁴. Отже, в аргументації нереченнєвості безсполучникових складних утворень її прибічники спираються на відсутність у них або граматичного зв'язку⁵, або чітко визначених граматичних зразків⁶. Поза увагою залишені синтаксичні, семантичні і структурні особливості, на єдності яких будується реченнєвість безсполучникових складних одиниць. Це: 1) безсполучниковий зв'язок предикативних частин, який протиставляється сполучниковому і який наявний не тільки в складному, а й у простому реченні; 2) супроводжувані внутрішньоструктурною інтонацією семантичні відношення предикативних частин, що будують єдине смислове ціле; 3) граматизовані засоби: порядок розташування предикативних частин, вищо-часова і часово-способова узгоджуваність форм присудків, інтонація в її синтаксичній функції, що формують речення як синтаксичну конструкцію; 4) інтонаційний малюнок завершеності, завдяки якому безсполучникова єдність предикативних частин вицленюється в тексті як комунікативна одиниця.

Знехтувавши цими ознаками у визначенні граматичного статусу безсполучникових складних утворень, автори зазначених видань усе ж визнають у них взаємопов'язаність предикативних частин, виявлену у відношеннях, аналогічних або близьких до складних сполучникових речень⁷, і не заперечують дії в цих відношеннях «смислових чи комунікативних засобів»⁸. Більше того, на основі встановлених відношень вони поділяють і безсполучникові поєднання речень, і міжрівневі деривати на дві групи: поєднання речень, а також деривати з двобічним відношенням частин і поєднання речень та деривати з однобічним відношенням частин, у межах яких виділено відношення предикативних частин, співвідносні зі складносурядними і складнопідрядними реченнями⁹. Те, що автори згаданих праць визнають семантичні відношення між предикативними частинами у формуванні значення цілого і в той же час заперечують реченнєвість складних безсполучникових структур, можна кваліфікувати як вияв неусталеного розуміння природи розглядуваних одиниць. Ці погляди не отримали підтримки синтаксистів.

У сучасній лінгвістиці «переважна більшість дослідників визнає безсполучникові складні речення як окреме утворення в системі складного речення»¹⁰, а разом з тим приймає їхню класифікацію, уведена в науковий обіг М. С. Поспеловим. За нею безсполучникові складні речення поділені на речення однорідного й неоднорідного складу. Речення однорідного складу — це одиниці з рівноправними предикативними частинами, пов'язаними значенням однорідності, яка виявляє себе в «однаковому відношенні предикативних частин до того цілого, яке вони виражають»¹¹. Такими визнані речення з перелічувальним і протистав-

⁴ Слинко І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання. — К., 1994. — С. 632.

⁵ Русская грамматика. — С. 465.

⁶ Слинко І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 285.

⁷ Русская грамматика. — С. 634.

⁸ Слинко І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 632.

⁹ Русская грамматика. — С. 636; Слинко І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 635.

¹⁰ Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови : Морфологія. Синтаксис. — Донецьк, 2011. — С. 732.

¹¹ Поспелов Н. С. Зазнач. праця. — С. 344.

ним (зіставним) значенням. На відміну від структур однорідного складу в реченнях різнорідного складу предикативні частини передають ту чи ту залежність одна від одної: зумовленість наступної попередньою, обґрунтування наступного попереднім або розкриття в наступному якогось попереднього змісту¹².

З таким групуванням безсполучникових складних речень погодилися не всі вчені. У тому, що до першої групи входять речення перелічувальні і протиставні (зіставні), а до другої — зумовленості, обґрунтування та ін., О. М. Гвоздев убачає схожість з розрізненням складносурядних і складнопідрядних речень, тому не визнає доцільності такої класифікації¹³. Запропонований М. С. Поспеловим поділ безсполучникових складних речень справді нагадує класифікацію сполучникових складних речень, однак ця подібність зумовлена не зразком сполучникових структур. Однорідність / неоднорідність складу встановлювалася не за граматичними, а за логіко-семантичними показниками. Відсутність у безсполучникових складних реченнях сполучників і сполучних слів дозволяє твердити, що в основі їх розрізнення лежать «сміслові граматичні відношення» (В. В. Виноградов)¹⁴, які в різновидах речень з однорідним і неоднорідним складом набувають власне граматичних, тобто інтонаційно-структурних, характеристик.

Ця класифікація відіграла визначальну роль в обстоюванні самостійності безсполучникових складних речень, стала важливим етапом у їх вивченні¹⁵.

У подальшому поділ безсполучникових речень на дві групи залишився незмінним. Лише терміни «речення однорідного складу» і «речення неоднорідного складу» замінили на «речення однотипного складу» і «речення неоднотипного складу». Змін зазнали також назви речень однорідного (однотипного) складу: їх іменують або реченнями зі значенням переліку і значенням зіставлення¹⁶, або єднальними, зіставними і зіставно-протиставними¹⁷. Цією заміною не порушено засади застосованого до класифікації безсполучникових складних речень структурно-семантичного принципу, альтернативи якому немає.

Мова може йти лише про визнання / невизнання окремих положень прийнятої класифікації. Ця стаття містить два уточнення: 1) щодо необґрунтованого віднесення речень протиставної семантики до розряду однорідних (однотипних) і 2) щодо введення термінів «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами» замість термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу».

Пропонуючи ці уточнення, ми виходимо з розуміння того, що традиційні погляди можна деталізувати, а терміни, що з часом втрачають авторитет, можуть піддаватися заміні. Нашою метою є обґрунтування запропонованих уточнень не виходячи за межі структурно-семантичного принципу і спираючись на здобутки у вивченні безсполучникових складних речень.

Що ж викликає незгоду з розміщенням речень протиставного значення поряд з реченнями перелічувальної семантики в системі структур однорідного (од-

¹² Там же.— С. 347.

¹³ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : Синтаксис.— М., 1958.— Ч. 2.— С. 256.

¹⁴ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 340.

¹⁵ Белошапкина В. А. Современный русский язык : Синтаксис.— М., 1977.— С. 223.

¹⁶ Там же.— С. 234.

¹⁷ Сучасна українська літературна мова : Синтаксис.— К., 1972.— С. 415; Загнітко А. П. Знач. праця.— С. 736.

нотипного) складу? Як свідчать факти, — різні семантичні відношення предикативних частин у них.

Перелічувальні відношення будуються на засадах рівноправності, незалежності, однорідності предикативних частин, чим виявляють однакове ставлення до утворюваного ними речення. На таких прикладах, як «Ножи стучат, посуда звенит, масло шипит» (А. Чехов), М. С. Поспелов доводить, що однорідні предикативні частини позначають або одночасність, або взаємну відповідність явищ, або часову послідовність, однаково стосуючись цілого, яке вони виражають¹⁸. Відоме й дещо розширене потрактування цих речень: «Серія переліку має включати в себе більше ніж два члени ... Між двома сусідніми членами в серії переліку немає ніяких відношень. Усе, що їх зближує, це ідентичність їх позиції у відношенні до загального, до зовнішнього для серії члена»¹⁹.

У протиставних реченнях складові частини передають невідповідність, несумісність між предметами або діями, оскільки за смисловим відношенням репрезентують різні сторони утворюваного ними цілого. У прикладі «Мы нападали, он отступал» (В. Гаршин) М. С. Поспелов визнає протиставлення однієї частини змісту другій²⁰, а в іншому місці розвідки зауважує, що «протиставні безсполучникові речення відповідають логічній антитезі двох суджень»²¹. Крім того, протиставлення ґрунтується на запереченні одного й утвердженні іншого як протиставно-конструктивних елементів. На це вказує М. С. Поспелов, наводячи приклад: «Извините! Я не Максим Максимыч: я штабс-капитан» (М. Лермонтов)²². Приймаючи таке потрактування речень неоднорідного складу, наступні дослідники уточнювали його, підкреслюючи, що предикативні «частини в них за змістом різнотипні і становлять різні сторони утворюваного ними цілого»²³, що «складові частини семантично неоднорідні»²⁴. Ці висловлення поєднує одне: складові частини речень неоднорідного (неоднотипного) складу передають різне відношення до утворюваного ними цілого, у цьому полягає їхня відмінність від речень перелічувального значення.

Зіставлення характеристик перелічувальних і протиставних речень переконує в тому, що за семантичними відношеннями поєднаних компонентів щодо цілого лише перше з них має ознаки речень однорідного складу, у яких складові частини однорідні, незалежні, семантично скоординовані у відношенні до цілого, друге не має цих ознак, тому не може бути віднесене до речень однорідного складу.

Речення не схожі не лише семантично, а й структурно. Речення перелічувальної семантики можливі у двочленному, тричленному і багаточленному виявах²⁵, до того ж припускають додавання рівноправних, однорідних частин, що свідчить про їхню структурну відкритість. Конструкції ж протиставного значення становлять закриті структури, засновані на двобічних відношеннях, у яких розширення їхньої будови ідентичними предикативними членами неможливе. У них поєднання двох частин утворюють замкнену групу своєрідного комплексу з двох суджень²⁶. Відмінність відкритих і закритих структур вбачають і в то-

¹⁸ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 344, 345.

¹⁹ Карцевский С. О. Бессоюзие и подчинение в русском языке // Вопр. языкознания.— 1961. — № 2.— С. 126.

²⁰ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 345.

²¹ Там же.— С. 347.

²² Там же.

²³ Белошапкова В. А. Знач. праця.— С. 234.

²⁴ Сучасна українська літературна мова.— С. 409.

²⁵ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 344.

²⁶ Там же.— С. 345.

му, що «у відкритій структурі основна предикація формує першу частину фрази як закінчене ціле, до якого друга предикація приєднується як додаток», у закритій структурі «основна предикація зосереджена на другій частині фрази і приєднує цю частину до першої як її завершення»²⁷.

Отже, і з погляду структурного відмінність розглядуваних структур очевидна: у реченнях з перелічувальною семантикою наявні ознаки однорідності складу, реченням протиставного (зіставного) значення властиві інші класифікаційні прикмети, за якими їх не можна віднести до групи речень однорідного (однотипного) складу. Їхнє місце — серед речень неоднорідного (неоднотипного) складу (див. табл.).

Таблиця

Відмінність структур речень з перелічувальною та протиставною семантикою		
Ознаки розрізнення	Перелічувальні речення (з ознаками речень однорідного складу)	Протиставні речення (з ознаками речень неоднорідного складу)
– за роллю підрядних частин у відношенні до цілого	підрядні частини рівноправні, однорідні у відношенні до цілого, яке вони виражають	підрядні частини вказують на різні сторони цілого, яке вони передають ними
– за будовою	дво- і багаточленні	двочленні
– за відкритістю / закритістю структури	відкриті	закриті
– за припустимістю додавання предикативних частин	додавання припустиме	додавання неприпустиме

Цей висновок є першим зазначеним вище уточненням, пов'язаним з перерозподілом видів речень однорідного складу.

Друге уточнення стосується перегляду вживання термінів «речення однорідного (однотипного) / неоднорідного (неоднотипного) складу». За значенням цих термінів розрізнення безполучникових складних речень має спиратися на структурні ознаки. Проте в поділі таких речень на групи на них не завжди можна покладатися. Схожими за будовою бувають і речення відкритих, і речення закритих структур, тобто речення однорідного (однотипного) і речення неоднорідного (неоднотипного) складу. У них можлива однотипна синтаксична будова предикативних частин, однакове часово-видове і часово-способове вираження предикатів. Ілюструють це приклади з безполучниковими складними реченнями з російських та українських творів: «Глаза его покраснели, челюсти дрожали» (М. Горький)²⁸ — речення з однорідними частинами і «Лес рубят — щепки летят»²⁹ — речення зумовленості; «Вітер ущух, спека спала, небо стало прозоро-голубим» (Я. Баш) — речення перелічувальне з часовою послідовністю; «Гаї шумлять — я слухаю» (Г. Тичина) — речення неоднорідного складу з часовим компонентом; «...не було б Дон-Кіхотів, Вже б давно посивіла земля» (Б. Олійник)³⁰ — речення закритої структури з умовно-наслідковим відношенням складових частин. Оскільки однотипність будови предикативних частин засвідчується і в реченнях однорідного, і в реченнях неоднорідного складу, термін,

²⁷ Карцевский С. О. Бессоюзное и подчиненное в русском языке.— С. 126.

²⁸ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 346.

²⁹ Там же.— С. 348.

³⁰ Русанівський В. М., Жовтобрюх А. М. та ін. Українська граматики.— К., 1986.— С. 336.

за яким необхідно розрізняти однорідні й неоднорідні будови, втрачає достовірність. Звідси — пошуки його заміни, що відповідає пріоритетному критерію структурно-семантичного принципу, а саме: семантичним відношенням предикативних частин, відмінна роль яких формує різні види речень. У творенні змісту одних речень їхня роль однакова: вони незалежні одне від одного, інакше кажучи, вони виконують ту саму функцію щодо цілого, створюваного їхніми відношеннями. Такі структури правомірно називати реченнями з однофункціональними частинами. В інших реченнях функції предикативних частин різні: одна з них може вказувати на причину, друга — на наслідок, на умову і результат або одна з частин містить повідомлення, яке не відповідає висловленому в першій частині. За виконанням різних функцій предикативних частин такі речення можна називати реченнями з різнофункціональними предикативними частинами.

Реченнями з однофункціональними предикативними частинами є структури перелічувального значення, відношення предикативних частин яких семантично незалежні щодо утворюваного ними цілого. За виконанням предикативними складниками різних функцій щодо цілого, всі інші речення, у тому числі і речення протиставної семантики, належать до речень з різнофункціональними предикативними частинами.

Отже, проведені спостереження дозволяють зробити такі дві пропозиції. Перша: безсполучникові складні речення з протиставним відношенням предикативних компонентів вилучити з групи речень, до якої належать структури перелічувальної семантики — вони відмінні семантично й структурно. Друга: замість термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу» використовувати терміни «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами». Вони становлять уточнення поширеної в сучасному синтаксисі класифікації безсполучникових складних речень, розробленої у свій час М. С. Поспеловим.

(Харків)

S. I. DOROSHENKO

SPECIFYING TWO DEFINITIONS IN THE CLASSIFICATION OF ASYNDETTIC COMPOSITE SENTENCES

The article argues against the erroneous attribution of asyndetic composite structures with adversative interrelations between constituent clauses to the sentences of *uniform / non-uniform* composition, since they do not meet the basic requirement of uniformity, i. e. the equality of parts in the formation of the whole. It is proposed to replace the terms *uniform / non-uniform* with *functionally homogeneous / functionally heterogeneous*. The latter terms conform to the semantic and structural principle of the classification of asyndetic composite sentences, which gives preference to semantic interrelations between their predicative parts.

Key words: asyndetic composite sentences, uniform / non-uniform sentences, functionally homogeneous sentences, functionally heterogeneous sentences.